

De Universiteit in Transitie

De Universiteit in Transitie

*Henk Kummeling,
Manon Kluijtmans,
Frank Miedema*

Editie 1.0, Mei 2024
(in 2023 is een eerdere versie online verschenen als pre-print)

Publishers of Trial and Error

Dit boek en al het materiaal dat het bevat zijn gelicentieerd onder het Creative Commons 4.0 Internationaal (CC BY-NC 4.0) licentie, wat betekent dat je vrij bent om het werk te kopiëren, verspreiden, en remixen, zolang je de maker van het werk vermeldt, een link naar de licentie plaatst en aangeeft of het werk veranderd is. Voor meer informatie, zie

<https://www.creativecommons.org/licenses/by/4.0/legalcode>.

ISBN 978-94-037-5358-4

DOI 10.36850/D74F-3979

Design en Typesetting door Thomas F. K. Jorna

Cover design door Mor Lumbroso

Prooflezing door Meike Robaard en Violet S. Zagt

Foto achterflap door Dick Boetekees

In samenwerking met Universiteit Utrecht

Publishers of Trial and Error,

Utrecht, Nederland

<https://trialanderror.org>

publishers@trialanderror.org

© 2024 Henk Kummeling, Manon Kluijtmans, Frank Miedema.

Inhoudsopgave

Proloog	I
1 Beknopte Ontwikkelingsgeschiedenis van de Universiteit	9
1 In den beginne...	9
2 Verlichting	11
3 Bildung met onderzoek	12
4 Onderzoek zonder Bildung?	14
5 De aanloop naar fundamentele vragen voor de universiteit	15
6 Slotbeschouwing	23
2 De Transitie naar Open Science	27
1 Inleiding	27
2 De thema's van Open Science	31
3 Andere instrumenten	57
4 De blik naar buiten	58
5 De EU en verder	58
6 Slotbeschouwing	61
3 Onderwijs	63
1 Opleiden voor de maatschappij	63
2 Het onderwijs van de toekomst?	65
3 Een terugblik in de tijd	68
4 Een pleidooi voor verandering	73
5 Hoe willen we opleiden?	77
6 Het stelsel	127
7 Slotbeschouwing	131

4	Community	133
1	De universiteit, dat zijn haar mensen	133
2	Van individu naar teams	136
3	De inclusieve gemeenschap	143
4	Naar een nieuwe manier van Erkennen en Waarden	156
5	Leiderschap en communicatie	158
6	De universiteit als ontmoetingsplaats	163
7	Slotbeschouwing	167
5	De Samenleving	171
1	Legitimatie	171
2	Maatschappelijke relevantie	173
3	Public Engagement, de recente geschiedenis	176
4	Engagement, betrokkenheid	177
5	Autonomie en neutraliteit	179
6	Verantwoordelijk en betrokken	183
7	De mondiale samenleving	187
8	Slotbeschouwing	190
6	Organisatie, Bestuur en	193
1	Inleiding	193
2	Geschiedenis in vogelvlucht	196
3	Kernvraagstukken	202
4	Oplossingsrichtingen voor de universiteit van de toekomst	211
5	Versterking van de formele medezeggenschap	218
6	Slotbeschouwing	228
	Epiloog	229
	Met dank aan	233
	Literatuurlijst	237
	Index	252

Proloog

Dat universiteiten vitale, veerkrachtige instituties zijn met een groot aanpassingsvermogen is tijdens de coronapandemie nog maar weer eens gebleken. In een paar dagen tijd ging vrijwel al het onderwijs online en kon ook veel van het onderzoek worden voortgezet door opzet of methode te veranderen, onderdelen te temporiseren, labtijden te flexibiliseren etc. Tijdens de pandemie bleek ook weer eens overduidelijk wat de enorme betekenis is van fundamenteel maar vooral ook van toegepast onderzoek voor de samenleving, zeker als dit onderzoek plaatsvindt in een internationale context. Met een ontzagwekkende snelheid konden vaccins, medicijnen en behandelmethoden worden ontwikkeld en getest. Interdisciplinair onderzoek kwam opgang, waarin biochemisch, biomedisch en sociale en geesteswetenschappen en bestuurskunde en economische wetenschappen samen naar de complexe vraagstukken die zich voordoen in een wereldwijde pandemie van een virus zoals COVID-19. Ook transdisciplinair onderzoek, van kennisinstellingen met not-for-profit instellingen en met private bedrijven, speelde een belangrijke rol.

Gelijktijdig werd ook zichtbaar dat er in delen van de samenleving grote scepsis bestaat ten aanzien van de resultaten van wetenschappelijk onderzoek, zeker als op basis daarvan wordt ingegrepen in vrijheden en rechten van burgers, zoals bij tal van overheidsmaatregelen ter bestrijding van de pandemie, maar ook die in het kader van de aanpak van de klimaatcrisis. Op de sociale media worden in een rap tempo alternatieve waarheden ontwikkeld, die wetenschap reduceert tot ‘ook maar een mening’.

In de achterliggende jaren werden universiteiten nog met andere

zorgen geconfronteerd. Academische vrijheid en institutionele autonomie staan op veel plaatsen onder druk, ook in landen waar deze vrijwel onaantastbaar leken zoals in de Verenigde Staten van Amerika. De politiek eist steeds vaker dat universiteiten zich in hun onderwijs en onderzoek voegen naar beleidsdoelstellingen en ideologische opvattingen, terwijl er ook druk is vanuit maatschappelijke groeperingen om samenwerkingsverbanden te verbreken omdat deze niet beantwoorden aan bepaalde ethische of ideologische opvattingen. Prestatie- en werkdruk, gecombineerd met gebrekkige financiering, doen universiteiten in hun voegen kraken. In het bijzonder de prestatiedruk heeft zelfs tot een fundamentele vragen geleid: welke prestaties zijn eigenlijk de moeite waard? En: voor wie willen we eigenlijk prestaties leveren? Vragen die in essentie gaan over de legitimiteit van de universiteit.

Als vanzelf komt dan de vraag op hoe de universiteit zich gaat ontwikkelen. Nog interessanter was voor ons de vraag: hoe hopen we dat de universiteit zich gaat ontwikkelen? Misschien zelfs wel: wat is de ideale universiteit? Dat zou al snel kunnen leiden tot futuristische dagdromerij, waar alleen maar tijdelijk plezier aan valt te beleven. De opdracht die wij ons gesteld hebben, is om na te denken over een wenkend perspectief dat een stevige basis heeft in de realiteit, in de ontwikkelingen die we om ons heen zien.

Natuurlijk wordt er voortdurend nagedacht over de manier waarop de universiteit zich ontwikkelt. Dat heeft in de recente jaren ook interessante publicaties opgeleverd, zoals in Nederland die van de voormalige rector magnificus van de UU, Bert van der Zwaan, onder de wat omineuze titel: ‘Haalt de universiteit 2040?’¹ Daarin behandelt hij vooral het stelsel van hoger onderwijs in Europees en internationaal perspectief. Daarnaast was er ook nog de publicatie van Floris Cohen, verleidelijk getiteld: ‘De ideale universiteit’, waarin hij zich grotendeels baserend op een aantal funderende beginselen, zette aan het ontwerp van een nieuwe universiteit, die op onderdelen toch verrassend veel lijkt

¹ Van der Zwaan, B. (2017). *Haalt de universiteit 2040? Een Europees Perspectief op Wereldwijde Kansen en Bedreigingen*. Amsterdam University Press.

op de universiteit die we in het (verre) verleden kenden.² Deze en vele andere nationale en internationale publicaties hebben onze gedachten gescherpt én ons tot de conclusie gebracht dat het de moeite waard zou kunnen zijn om nog eens verder na te denken over de toekomst van de universiteit, vanuit de inhoudelijke ontwikkeling van de kerntaken van de universiteit, te weten onderwijs, onderzoek en maatschappelijke impact. Die kerntaken ontwikkelen zich in de context van dé grote culturele verandering in de academische wereld in de huidige tijd: die naar Open Science. In wezen gaat het er bij deze verandering om dat de universiteit zich meer wil verankeren in de samenleving door de grote maatschappelijke uitdagingen op lokaal, regionaal en globaal niveau meer centraal te stellen in onderwijs en onderzoek, maar ook door meer aan de samenleving terug te geven.³ Hoe is het onderwijs en onderzoek zich, mede in die context, aan het ontwikkelen?

De universiteit wordt eerst en vooral gevormd door haar mensen, en daarom is het dan ook van groot belang om te bezien hoe de universitaire gemeenschap zich ontwikkelt en idealiter zich zou kunnen ontwikkelen. Vanzelfsprekend moet dan ook het oog gericht zijn op de organisatie van de universiteit. Hiermee zijn ook al de hoofdthema's van dit boek gegeven: onderwijs, onderzoek, samenleving, gemeenschap en organisatie. Het geheel wordt gecompleteerd door een korte historische schets en een epiloog waarin de voornaamste conclusies en wenkende perspectieven bij elkaar worden gebracht.

Onze ambitie reikt, op bescheiden wijze, verder dan het louter beschrijven van wat we menen waar te nemen; we willen ook aangeven welke vervolgoontwikkelingen we verwachten en wenselijk vinden. Soms geven we ook aan welke stappen nodig zijn om bepaalde idealen te kunnen realiseren. En uiteraard zijn het daarmee ook aanzetten voor discussie.

Er zijn er vele partijen die relevant zijn voor het bepalen van de toekomst van de universiteit. Allereerst de leden van de universitaire gemeenschap zelf, studenten en medewerkers. Daarnaast zijn er na-

² Cohen, H. F. (2020). *De Ideale Universiteit: Ontwerp van een Uitvoerbaar Alternatief*. Prometheus.

³ Uitvoeriger over de ontwikkeling van Open Science in Hoofdstuk 2.

tuurlijk ook de politici, beleids- en opiniemakers. En daarbuiten zijn er tal van andere maatschappelijke actoren die van betekenis zijn, of op zijn minst geïnteresseerd zijn in het functioneren van de universiteit en op beslissende momenten, bijvoorbeeld bij verkiezingen, invloed kunnen uitoefenen. We denken hier aan publieke instellingen, maar ook aan het bedrijfsleven, beide nationaal en internationaal zeer relevant.

Met dat brede publiek voor ogen hebben we geprobeerd een zo toegankelijk mogelijk boek te schrijven, met veel ruimte voor uitleg en voorbeelden. Aangezien wij alle drie verbonden zijn aan de Universiteit Utrecht, en we rijkelijk geput hebben uit onze eigen ervaringen, zal het niet verbazen dat nogal wat voorbeelden afkomstig zijn uit Utrechtse praktijken. Daarmee is het geen ‘Utrechtse visie’ geworden, laat staat dat we de Universiteit Utrecht ten voorbeeld willen stellen. Integendeel, volgens ons is datgene wat we behandelen op zijn minst in meer of mindere mate relevant voor alle Nederlandse universiteiten.

Hoogwaardig onderzoek is per definitie internationaal, en daarmee is de universitaire wereld per definitie ook een internationale wereld, waarbinnen de laatste jaren de Europese Unie in toenemende mate van belang is, zowel beleidsmatig als voor onderzoeks- en onderwijsfinanciering. Die internationale, en in het bijzonder Europese context, zal in dit boek dan ook vaak aan bod komen.

Vanwege die internationale context is het van belang om aan te geven wat we in dit boek onder universiteit verstaan. We zullen het vooral hebben over wat internationaal wel aangeduid wordt als ‘*research universities*’. Dat zijn niet, zoals wel eens wordt gedacht, universiteiten die prioriteit geven aan onderzoek. Het gaat om instellingen van hoger onderwijs die onderzoek als basis van hun activiteiten hebben, en waarbij het onderzoek dus ook de basis vormt voor het onderwijs. Dit in tegenstelling tot hoger onderwijsinstellingen waarbij dit niet primair het geval is. In internationaal verband worden deze vaak aangeduid als ‘*university of applied sciences*’. Het Nederlandse Hoger Beroeps Onderwijs (HBO) past in de laatste categorie. In de praktijk is het onderscheid tussen deze beide types instelling niet zo scherp te maken; (toegepast) onderzoek krijgt ook steeds meer aandacht in de hoek van de *universities of applied sciences*. Het is dan ook begrijpelijk dat, zeker binnen de EU, in toenemende mate wordt uitgegaan van gelijkwaar-

digheid van beide types instelling. Er blijft echter ook een waardevol en te koesteren verschil tussen de instellingen die gericht zijn op het opleiden van mensen die nieuwe, hoogwaardige kennis genereren, en instellingen die zich richten op het opleiden van mensen die in staat zijn hoogwaardige kennis toe te passen (en daar ook onderzoek naar doen).⁴ Dit boek gaat vooral over wat er gebeurt aan het eerstgenoemde type instelling. Veel van wat wij te melden hebben zal echter ook relevant zijn voor HBO-instellingen, zeker op het gebied van onderwijs. Maar ons past hier ook bescheidenheid; we kennen het HBO immers niet van binnenuit.

Velen hebben ons geïnspireerd bij dit project. Allereerst tal van nationale en internationale auteurs. Maar zeker zo waardevol waren de inzichten die naaste collega's en studenten met ons wilden delen. Toen we met het onderwerp aan de slag gingen hebben we een drietal bijeenkomsten belegd met studenten en collega's van wie we zeker wisten dat ze affiniteit, kennis en ervaring hadden op de onderwerpen die we, in het bijzonder, breder wilden bespreken: onderwijs, *public engagement* en de universitaire gemeenschap. Aan onze uitnodiging om deel te nemen aan van wat wij 'expert meetings' genoemd hebben, werd massaal gehoor gegeven. De input, maar ook de belangstelling, was zeer stimulerend. Achteraf kregen wij te horen dat het wel jammer was dat niet nog meer mensen aanwezig hadden kunnen zijn en dat de bijeenkomsten zo beperkt in aantal waren. Een mooiere manier om te merken dat een onderwerp waar je mee bezig bent 'leeft', is er eigenlijk niet. Wij danken alle deelnemers aan deze 'expert meetings', evenals degenen die er niet bij konden zijn en ons schriftelijk van inbreng voorzagen. Hun namen zijn te vinden in een bijlage.

Geheel in lijn met de Open Science gedachte, hebben we de eerste versie van dit werk in juli 2023 in een pre-print versie digitaal beschikbaar gemaakt voor iedereen op een open platform, verzorgd door de uitgever van het *Center of Trial and Error*. Dit heeft ons tal van reacties, suggesties en voorbeelden opgeleverd. Tijdens discussiesessies met collega's en studenten over (delen van) het boek werden onze gedach-

⁴ Zie ook: VSNU-VH. (2019). *Position Paper VSNU-VH doorontwikkeling binair stelsel*. Geraadpleegd van: vereniginghogescholen.nl

ten nog verder verrijkt. In deze herziene versie hebben we correcties aangebracht en tot op zekere hoogte gereageerd op vragen en suggesties op de vorige versie. Het boek geeft aanleiding tot veel verschillende discussies en visies, zo hebben we gemerkt. Daar zijn we blij mee, want juist de aanzet tot gesprek is onze intentie met het boek. Deze discussies kunnen en hoeven naar ons oordeel niet allemaal in het boek te worden opgenomen. De website van het *Center of Trial and Error* biedt een open platform voor nadere discussies, en we verwelkomen zowel kritische als bekrachtigende feedback en kijken uit naar voortschrijdende gedachtenvorming.

Als auteurs hebben we het werk verdeeld. Manon Kluijtmans heeft de primaire verantwoordelijkheid gehad voor de hoofdstukken over onderwijs en gemeenschap. Frank Miedema heeft vooral de hoofdstukken over de transitie naar Open Science en die naar de interactie met de samenleving voor zijn rekening genomen. Henk Kummeling gaf de voorzet voor de andere stukken. Het geheel is echter een resultaat van een indringende samenwerking, waarvoor we gezamenlijk de verantwoordelijkheid nemen. In dat verband willen we ook zeker Maarten Post bedanken, die de rol van kritische meelezer vervulde. Hij heeft vooral gelet op de toegankelijkheid van de teksten, en hij heeft ook er ook voor gezorgd dat de hoofdstukken taalkundig wat zijn gestroomlijnd, waarmee overigens niet kon worden voorkomen dat de hand van een bepaalde auteur zichtbaar bleef. De hoofdstukken vertonen uiteraard samenhang, maar we hebben er ook voor willen zorgen dat ze afzonderlijk leesbaar en begrijpelijk zijn.

Degene die we zeker ook willen bedanken is Claire Stalenhoef, ten tijde van het schrijven van de eerste versie student aan de Universiteit Utrecht, in de Legal Research Master. Zij heeft voor de verzameling en bundeling van onderzoeksmateriaal gezorgd en ook de coördinatie van de expertmeetings lag in haar handen. Zij gaf waardevolle inhoudelijke feedback en zorgde er ook voor dat we ook het studentperspectief voor ogen hielden. Datzelfde geldt ook voor Manar el Amrani, die halverwege het project de verantwoordelijkheden van haar overnam. Claire en Manar 'organiseerden' het auteursteam, hetgeen gelet op de bijzondere agenda's van de schrijvers bepaald een uitdaging was. Met

PROLOOG

schijnbaar onuitputtelijke kwaliteit en opgewektheid hebben zij hun klussen geklaard.

Graag bedanken we ook Eva ten Hoor, die het schrijfteam heeft ondersteund bij de revisie van preprint naar finale versie, evenals Robert Smith en Hanneke Olivier, die zorg hebben gedragen voor de veelgevraagde Engelstalige versie van het boek. En uiteraard bedanken we tevens het hele team van het *Center of Trial and Error*, die het mogelijk maakten dit boek op een open platform uit te brengen. Daar is het boek zowel in de Nederlandse als ook in de Engelstalige versie beschikbaar.

Henk Kummeling, Manon Kluijtmans, Frank Miedema

Mei 2024

Beknopte Ontwikkelingsgeschiedenis van de Universiteit

I • IN DEN BEGINNE...

De universiteit kennen we als instituut al heel lang. Meestal wordt 1088, met de vestiging van de universiteit van Bologna, als haar geboortjaar gezien.^{5,6} De bestaansgeschiedenis voert echter nog verder terug, namelijk naar 859, het jaar waarin de Al-Qarawiyyin Universiteit te Fez werd opgericht.⁷ Sindsdien heeft de institutie een buitengewoon succesvolle opmars gemaakt in Europa en de rest van de wereld.⁸ Het bestaansrecht van het instituut universiteit als zodanig is al die eeuwen nooit omstreden geweest. Dat geldt wel voor het idee van de univer-

⁵ Ter voorkoming van misverstanden; dat was niet het geboortjaar van de wetenschap. Die kwam veel eerder op, ook in andere delen van de wereld zoals in China, Egypte, Babylonië en natuurlijk ook Griekenland. En natuurlijk kwamen er ook al min of meer georganiseerde onderwijsvormen voor, zoals de school van Aristoteles. Zie Cohen, H.F. (2010). *How Modern Science Came Into The World: Four Civilizations, One 17th-Century Breakthrough* (pp. 3-4). Amsterdam University Press.

⁶ Overigens lijkt er ook wel sprake te zijn van enige mythevorming rond oprichtingsdata van universiteiten. Zo stellen Rüegg & De Ridder-Symoens over de oprichting van de universiteit van Bologna: “no such event took place in 1088”; zie Rüegg, W. & De Ridder-Symoens, H. (1994). *History in Europe, Vol I* (p. 4). Cambridge University Press.

⁷ Hoque, M. N. & Abdullah, M. F. (2021). The World’s Oldest University and its Financing Experience, a Study on Al-Qarawyyin University (859-990). *Journal of Nusantara Studies*, 6(1), 24-41. doi.org/10.24200/jonus.vol6iss1pp24-41

⁸ De World Higher Education Base (WHED), van de International Association of Universities en UNESCO, bevat gegevens van meer dan 20.000 universiteiten (waarvan ca 5.000 in Europa) en dat aantal blijft maar stijgen, zie: whed.net.

siteit. Waartoe dient de universiteit eigenlijk? Het antwoord op die vraag is al die tijd voortdurend aan discussie en verandering onderhevig geweest, tot op de dag van vandaag aan toe.⁹

Aanvankelijk verzorgden universiteiten vooral een opleiding in de theologie ten behoeve van de katholieke kerk onder patronage van de wereldlijke vorst.^{10,11} Dat de instelling van een universiteit vaak ook een politieke achtergrond had, en ook nadrukkelijk in de context werd gezien van landsbestuur en identiteit, blijkt bijvoorbeeld uit de vestiging van de universiteit van Leiden in 1575. Die werd door Willem van Oranje nadrukkelijk neergezet als een alternatief voor andere, sterk katholiek georiënteerde, universiteiten. De nieuwe universiteit had onder andere tot doel om weerbare en scherpzinnige burgers op te leiden, ‘opdat de vijand nooit meer zo gemakkelijk zijn verzengende tirannie en onderdrukking van de godsdienst, of de vrijheden van het land met geweld dan wel listigheid in gang zou kunnen zetten’. Om dat mogelijk te maken was er niet alleen opleiding ‘in de juiste kennis van God’, maar ook in ‘de vrije kunsten en wetenschappen’ nodig.¹² Het inzicht dat de samenleving, maar ook het centrale en decentrale bestuur, behoefte had aan andere dan theologische kennis, was ook al eerder bij de bestaande universiteiten doorgedrongen. Zo werden er ook al eerder beroepsopleidingen aangeboden voor artsen en juristen, of wat breder, voor bestuurders.^{13,14} Ook toen al ging het bij deze opleidingen niet louter om onderwijs dat gericht was op een specifiek beroep, althans niet in de eerste fase. Opvallend was dat veel Middeleeuwse universiteiten een

⁹ Zie ook de treffende titel van de essaybundel: Verbrugge, A. & Van Baardewijk, J. (Reds.). (2014). *Waartoe is de Universiteit op Aarde?* Boom.

¹⁰ Verbrugge, A. (2014). De Universiteit en de hoogste zorg voor kennis. In A. Verbrugge & J. van Baardewijk (Reds.), *Waartoe is de universiteit op aarde?* (p. 208). Boom.

¹¹ Van der Zwaan, B. (2017). *Haalt de universiteit 2040? Een Europees Perspectief op Wereldwijde Kansen en Bedreigingen* (p. 32). Amsterdam University Press.

¹² Van Stipriaan, R. (2021). *De Zwijger: Het Leven van Willem van Oranje* (p. 441). Querido Facto. Ook bovenstaande citaten zijn hieraan ontleend.

¹³ Verbrugge, A. (2014). De Universiteit en de hoogste zorg voor kennis. In A. Verbrugge & J. van Baardewijk (Reds.), *Waartoe is de universiteit op aarde?* (p. 209). Boom.

¹⁴ Langereis, S. (2021). *Erasmus: Dwarsdenker: een Biografie* (p. 87). Bezige Bij.

vergelijkbaar basiscurriculum kenden voor alle opleidingen. Daarbij ging het om algemene vorming en taalbeheersing, waarbij kennis van het Latijn, spreken en schrijven met overtuigingskracht en logica centraal stonden.^{15,16,17} Met name de opkomst en brede omarming van de Aristotelische logica, waarin autonoom, systematisch denken centraal staat, zorgde ervoor dat universiteiten steeds zelfstandiger, losser van het kerkelijk en wereldlijk gezag, functioneerden.¹⁸ In de op de middeleeuwen volgende Renaissance werd deze ontwikkeling verder versterkt. Met het teruggrijpen op de klassieke oudheid en de aandacht voor de beste literatuur uit die tijd, werd de morele dimensie van de opleidingen verlegd. Nog steeds stond vorming tot deugdzaam mens centraal, maar dan deugdzaam niet zozeer in de ogen van God, maar vooral in termen van geschiktheid om verantwoordelijke posities in de samenleving, het openbare leven, te kunnen vervullen.¹⁹ De opkomst van het humanisme, waarin de waarde van de mens, het kritische denken, en bewijs centraal staan, en theologische dogma's met argusogen worden bekeken, heeft hierbij een enorme betekenis gehad.

2 • VERLICHTING

In de 18^e eeuw vond tijdens De Verlichting een fundamentele verandering plaats: rationaliteit werd dominant voor het denken. De wetenschap, en daarmee ook universiteiten, maakten zich steeds definitiever los van religieuze-, en deels ook wereldlijke normstellingen, door

¹⁵ Van Bommel, B. (2014). De Telooorgang van Algemeen Menselijke Vorming. In A. Verbrugge & J. van Baardewijk (Reds.), *Waar toe is de universiteit op aarde?* (p. 175). Boom.

¹⁶ Verbrugge, A. (2014). De Universiteit en de hoogste zorg voor kennis. In A. Verbrugge & J. van Baardewijk (Reds.), *Waar toe is de universiteit op aarde?* (p. 209). Boom.

¹⁷ Cohen, H. F. (2010). *How Modern Science Came into the World* (p. 81). Amsterdam University Press.

¹⁸ Cohen, H. F. (2010). *How Modern Science Came into the World* (p. 79). Amsterdam University Press.

¹⁹ Van Bommel, B. (2014). De Telooorgang van Algemeen Menselijke Vorming. In A. Verbrugge & J. van Baardewijk (Reds.), *Waar toe is de universiteit op aarde?* (p. 176). Boom.

zich geheel te richten op objectiviteit²⁰. Er kwamen twee uitgangspunten centraal te staan, die ook in de huidige tijd nog als kernwaarden voor de universiteit gelden, namelijk onafhankelijkheid en neutraliteit.²¹ Het was ook de tijd van de opkomst van de burgercultuur; niet langer de kerk en de adel waren bepalend, maar ‘gewone’ burgers. Organisatie en handelen van de staat werden voorwerp van analyse en kritiek. Er kwam veel meer aandacht voor volk, geschiedenis, eigen taal en ideologie, en dit had ook praktische gevolgen voor de universiteit en de maatschappelijke rol van universitair geschoolden. In de woorden van Verbrugge werden het meer broedplaatsen voor journalisten en revolutionairen.²²

3 • BILDUNG MET ONDERZOEK

Dit brengt ons bij een volgende mijlpaal in ontwikkelingsgeschiedenis van universiteiten: die van de ‘*Bildung*’. Over het idee van *Bildung* is en wordt ontzaglijk veel geschreven vanuit verschillende (idealistische) invalshoeken. Wij volgen hier de lijn die al eerder door Francot en De Vries is uitgezet.²³ Zij wijzen op het werk van Horlacher, waarin *Bildung* wordt gezien als een holistisch concept gericht op het realiseren van een betere samenleving, zowel economisch en moreel als politiek.²⁴ Universitair onderwijs wordt als uitermate belangrijk gezien voor de

²⁰ Dat is een etiket dat we er vooral vanuit retrospectief op kunnen plakken, zoals we wel vaker historische ontwikkelingen duiden met begrippen die interdentijd niet of nauwelijks bekend waren.

²¹ Van der Zwaan, B. (2017). *Haalt de universiteit 2040? Een Europees Perspectief op Wereldwijde Kansen en Bedreigingen* (p. 34). Amsterdam University Press.

²² Verbrugge, A. (2014). De Universiteit en de hoogste zorg voor kennis. In A. Verbrugge & J. van Baardewijk (Reds.), *Waartoe is de universiteit op aarde?* (p. 209). Boom.

²³ Francot, L. & De Vries, B. (2010). Adieu von Humboldt? Over Domme Organisaties en Slimme Mensen. In L. J. Dorsman & P. J. Knegtmans (Reds.), *Het Universitaire Bedrijf: Over Professionalisering van Onderzoek, Bestuur en Beheer* (pp. 74-77). Verloren.

²⁴ Horlacher, R. (2004). *Bildung – A construction of a History of Philosophy of Education*. *Studies in Philosophy and Education*, 23(5/6), 409-26. doi.org/10.1007/s11217-004-4452-1

verwezenlijking van dit ideaal. Het ideaal van *Bildung* zal voor altijd verbonden blijven met Wilhelm von Humboldt, wetenschapper en staatsman, die stelde dat de belangrijkste functie van de universiteit het samenvoegen van studenten is in een gemeenschap gewijd aan wetenschap, en het veiligstellen van hun totale vrijheid om kennis en inzichten uit te wisselen en zichzelf te ontplooiën in een omgeving doordrenkt van wetenschap, en niet onderworpen te zijn aan dwang of beperkt te worden door directe doeleinden.²⁵

Von Humboldt kreeg de gelegenheid om zijn ideeën over onderwijs als hoge ambtenaar op het ministerie van Binnenlandse Zaken van Pruisen te realiseren. Tot op de dag van vandaag geldt de oprichting van de Universiteit van Berlijn (tegenwoordig bekend als de Humboldt Universität) in 1810 als één van zijn belangrijkste erfstukken. Maar zijn gedachtengoed is ook nog steeds levend. Een paar elementen daaruit verdienen bijzondere aandacht. Allereerst het idee, eigenlijk al uit de Verlichting stammende, dat het onderwijs vrij moet zijn van staatsinmenging. Belangrijk is ook dat het idee dat onderwijs gericht moet zijn op individuele, innerlijke zelfontwikkeling. Die individualiteit moet ontwikkeld worden door de uitwisseling van ervaringen met anderen. Sociale banden en interactie zijn in het onderwijs daarom cruciaal. Ten slotte kan niet genoeg benadrukt worden – omdat dit in discussies over het ideale universitaire onderwijs vaak vergeten wordt – dat volgens Von Humboldt de universiteit juist door de eenheid van onderwijs en onderzoek een optimaal klimaat biedt voor *Bildung*²⁶

In die institutionalisering van de combinatie van onderwijs en onderzoek in de universiteit, waarbij de universiteit zich ook nog eens ontwikkelde van doorgever van bestaande kennis, naar een instituut waarin nieuwe kennis werd verworven, moet de blijvende betekenis van Von Humboldt's werk worden gezocht. In die combinatie van

²⁵ Francot, L. & De Vries, B. (2010). Adieu von Humboldt? Over Domme Organisaties en Slimme Mensen. In L. J. Dorsman & P. J. Knegtmans (Reds.), *Het Universitaire Bedrijf: Over Professionalisering van Onderzoek, Bestuur en Beheer* (pp. 75-76). Verloren.

²⁶ Francot, L. & De Vries, B. (2010). Adieu von Humboldt? Over Domme Organisaties en Slimme Mensen. In L. J. Dorsman & P. J. Knegtmans (Reds.), *Het Universitaire Bedrijf: Over Professionalisering van Onderzoek, Bestuur en Beheer* (p. 76). Verloren.

onderwijs en onderzoek zag hij immers het onderscheidende kenmerk van de universiteit.²⁷ Deze essentiële combinatie in het denken van Von Humboldt werd in latere jaren soms uit het oog verloren, zoals hierna zal blijken.

4 • ONDERZOEK ZONDER BILDUNG?

Bildung wordt tegenwoordig vaak vooral gezien als een welhaast romantisch ideaal voor het onderwijs. Daarmee wordt vaak vergeten dat onderzoek een essentiële component is van het Bildungsideaal van Von Humboldt. Er wordt dan ook wel gezegd dat de oprichting van de universiteit van Berlijn vooral de opkomst van de ‘onderzoeksuniversiteit’ markeert. Kennisuitbreiding werd de voornaamste missie van de universiteit. ‘De primaire taak van de universiteit werd te voorzien in de financiële, logistieke en andere middelen die de productie van nieuwe kennis faciliteren. Onderzoeks-seminars, *graduate schools*, gespecialiseerde onderzoeksinstituten, en laboratoria zagen vanaf de late negentiende eeuw aan vrijwel alle Europese en Amerikaanse universiteiten het licht’, aldus Van Bommel.²⁸ Dit is een ontwikkeling die zich in de twintigste eeuw heeft voortgezet. De kennisuitbreiding vond in toenemende mate plaats in de natuurwetenschappen, de biomedische hoek, landbouw en techniek. Dit werd door overheden krachtig gestimuleerd, zeker na de Tweede Wereldoorlog.²⁹

Volgens Van Bommel heeft niets het denken over academische vorming radicaler veranderd dan deze herdefinitie van de universiteit als onderzoeksinstituut:

“De academische status van moderne universiteitsdocenten berust niet op hun vermogen studenten intellectueel en

²⁷ Van der Zwaan, B. (2017). *Haalt de universiteit 2040? Een Europees Perspectief op Wereldwijde Kansen en Bedreigingen* (p. 35). Amsterdam University Press.

²⁸ Van Bommel, B. (2014). De Teloorgang van Algemeen Menselijke Vorming. In A. Verbrugge & J. van Baardewijk (Reds.), *Waartoe is de universiteit op aarde?* (p. 178). Boom.

²⁹ Miedema, F. (2022). *Open Science: The Very Idea* (p. 1). Springer.

*moreel te vormen, maar op de ‘vernieuwingen’ of ‘ontdekkingen’ die ze op hun naam hebben staan”.*³⁰

Hoewel op de scherpte van Van Bommel nog wel wat is af te dingen is³¹, is het onmiskenbaar zo dat algemene vorming aan universiteiten gaandeweg steeds minder aandacht kreeg, en dat had ook consequenties voor de status en de rol van de sociale – en vooral de geesteswetenschappen³², die juist in het kader van algemene vorming in het verleden zo’n dominante rol hadden vervuld aan de universiteit. Het statusverlies van deze wetenschapsgebieden werd nog verder versterkt doordat zij minder evidente of spectaculaire ontdekkingen op hun naam konden schrijven, en dat had vervolgens weer negatieve gevolgen voor hun financiering. Een vraagstuk waar we later nog op terug komen.

Naast het vraagstuk van de verhouding tussen de verschillende wetenschapsgebieden, ontstond in toenemende mate het vraagstuk van de verhouding tussen onderwijs en onderzoek als kerntaken van de universiteit. Onderwijs werd een ‘last’, ook omdat universitaire carrières vooral werden gemaakt op basis van onderzoeksprestaties. Die ontwikkeling heeft bijgedragen aan een existentiële crisis in de universitaire wereld. Echter, deze crisis kent meerdere facetten, die in samenhang aandacht behoeven.

5 • DE AANLOOP NAAR FUNDAMENTELE VRAGEN VOOR DE UNIVERSITEIT

De universiteit is in de jaren zestig van de vorige eeuw wezenlijk van karakter en betekenis veranderd doordat de poorten opengingen voor studenten die, anders dan voorheen, niet afkomstig waren uit de ‘ge-

³⁰ Van Bommel, B. (2014). De Teloorgang van Algemeen Menselijke Vorming. In A. Verbrugge & J. van Baardewijk (Reds.), *Waar toe is de universiteit op aarde?* (p. 178). Boom.

³¹ Het belang van onderwijs als primaire taak van de universiteit wordt de laatste jaren, inclusief de betekenis die dit moet hebben voor academische carrières, (weer) steeds breder onderschreven. En dat was op sommige plaatsen al het geval voor de opkomst van Open Science. Zie verder Hoofdstuk 3.

³² Overigens is deze opsplitsing van wetenschapsgebieden ook iets van latere tijd.

goede burgerij'. Eindelijk konden intelligente studenten uit alle lagen van de bevolking profiteren van de beste opleidingen, die ook nog eens toegang gaven tot de beste, althans hoogst betaalde, banen in de samenleving. Het gevolg was een massale toestroom van studenten. Dat had een relatief kortstondig en een langdurig effect. Bij dat eerste moet vooral gedacht worden aan een toenemende aandacht voor maatschappelijke problemen, de nationale politiek en de toestand in de wereld. Dit leidde onder andere tot demonstraties, bezettingen, protestacties, eisen tot aanpassing van curricula, en het stopzetten van contacten met universiteiten in landen met een dubieuze reputatie op het gebied van de mensenrechten.³³ Met de opkomst van het neoliberalisme in de jaren tachtig werd dit type idealisme minder beeldbepalend. Wat bleef, was de vraag hoe een uitbundig gegroeide universiteit, met daarin groepen met andere en nieuwe ambities, te besturen. De universiteit werd voor die tijd gekenmerkt door hoogleraren-zelfbestuur, daarin geholpen door wat professionele bestuurders in deeltijd. Professionalisering en democratisering van het universiteitsbestuur waren noodzakelijk, maar dit blijft tot op de dag van vandaag een lastige combinatie.³⁴

De toestroom van studenten leidde ook tot het optuigen van een omvangrijk ondersteunend apparaat. Deze bureaucratie bracht vanzelfsprekend regels, procedures en verantwoordingsplichten met zich mee.³⁵ Een ontwikkeling die nog verder werd versterkt doordat de noodzakelijke financiering van de universiteiten achterbleef bij de toestroom van studenten en er nog sterker gedacht moest worden in termen van efficiency. Sterker nog, vanaf de jaren tachtig van de vorige eeuw werden er door de Nederlandse overheid diverse bezuinigingsoperaties doorgevoerd. De studieduur werd beperkt, en onder druk van de overheid werden opleidingen geschrapt.³⁶ Uiteindelijk werd

³³ Zie voor een recente reflectie Kennedy, J. (2022). *Back to the sixties? Community Engaged Learning en de Toekomst van de Universiteit* [Oratie]. Universiteit Utrecht. Geraadpleegd van: uu.nl

³⁴ Zie verder Hoofdstuk 6, Paragraaf 2.

³⁵ Over de gevolgen van die verantwoordingsdruk, zie Van de Donk, W. (2023). *Bakens en beweging, Over universiteiten* [Oratie, transcriptie] (p. 13). Universiteit Tilburg.

³⁶ Het eerste is het resultaat van de wet Twee Fasen Structuur en aan het schrappen van

door de Nederlandse overheid alleen nog maar de nominale studieduur gefinancierd, waardoor iedere ‘langstudeerder’ een belasting werd voor universiteiten, niet alleen voor de financiële middelen, maar door de verdunning van de middelen ook een bedreiging voor de kwaliteit van het onderwijs. De druk op de financiering van het onderzoek werd vergroot doordat onderzoeksmiddelen uit de eerste geldstroom werden weggehaald en in een aparte organisatie werden gezet. Deze organisatie was aanvankelijk de Organisatie voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek geheten en kreeg vanaf 1988 de nieuwe benaming van Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO). Vervolgens konden onderzoekers dan in competitie - onder door NWO gestelde condities - weer onderzoeksmiddelen naar binnenhalen.

Deze ontwikkelingen hebben, zeker ook in Nederland, grote gevolgen gehad voor het interne functioneren van universiteiten. De niet-toereikende overheidsfinanciering dwong tot nadenken over efficiencyvoordelen en dat leidde weer tot schaalvergroting en centralisatie én verdergaande bureaucratisering.³⁷ En dat leidde ook weer tot vragen over welke ruimte er nog was voor de academische onafhankelijkheid en vrijheid en de professionele autonomie van de afzonderlijke medewerkers.

De krapte in de financiering leidde ook tot een speurtocht naar andere inkomstbronnen, zoals het bedrijfsleven. In de jaren tachtig kwam in Nederland ook het concept van de ‘ondernemende universiteit’ op. Met als vertrekpunt de erkenning van het praktische belang van de wetenschap voor de samenleving, werd betoogd dat de universiteit meer met wetenschappelijke kennis moest ondernemen. Al snel werd

opleidingen lag de nota ‘Selectieve krimp en groei’ ten grondslag. Meer hierover in Hoofdstuk 6, Paragraaf 2.

³⁷ Van der Zwaan, B. (2017). *Haalt de universiteit 2040? Een Europees Perspectief op Wereldwijde Kansen en Bedreigingen* (p. 61). Amsterdam University Press.

dit door critici gezien als een knieval voor het bedrijfsleven.^{38,39} Gegeven de context van de zwaar bezuinigende kabinetten Lubbers was dat natuurlijk niet zo verwonderlijk. Terwijl aandacht voor meer maatschappelijke relevantie in beginsel helemaal niet verkeerd is, waarover later meer, kleurde de context van de financieringsvraag van meet af aan de speurtocht naar externe financiering als een negatieve bedreiging voor de academische waarden van de universiteit.

Op gebied van onderzoek is het zoeken naar externe financiering heel dominant geworden. Dat geldt in zijn algemeenheid, inclusief overheidsfinanciering en financiering vanuit het bedrijfsleven. Maar het geldt in het bijzonder voor de financiering in de vorm van de beurzen van NWO en European Research Council (ERC), die voor het individuele carrièreperspectief heel dominant zijn geworden en als prestigieus worden ervaren. De toekenning van dergelijke financiering is vaak thematisch bepaald, met als gevolg dat bepaalde onderzoekers, thema's en disciplines minder kans op financiering hebben. Dat heeft tot een scheefgroei in de financiering van de wetenschapsgebieden geleid, waarbij wereldwijd, maar ook in Nederland, de medische, technische, en natuurwetenschappen verreweg het grootste deel van de middelen binnenhalen, met bijvoorbeeld als gevolg dat in Nederland 70% van de wetenschappelijke staf werkzaam is in deze domeinen.^{40,41}

³⁸ Zie de boeiende rede van Alexander Rinnooy Kan bij de opening van het academisch jaar van de universiteit Twente op 5 september 2011, getiteld: *Naar een ondernemende universiteit: u nadert uw bestemming?* Als geestelijk vader van de term 'ondernemende universiteit' noemt hij de voormalige rector van de UT, prof. Harry van den Kroonenberg, die in een artikel uit 1985 de term voor het eerste gebruikte. Deze ontwikkeling paste natuurlijk ook in het opkomende neoliberale denken in het Westen, met als belangrijke politieke voorgangers VK-minister-president Thatcher en VS-president Reagan.

³⁹ Met Dorsman zijn we overigens van mening dat het met het neoliberale denken samenhangende "denken in efficiency" op zich niet verkeerd is. Het gaat om het voorkomen van uitwassen. Zie zijn afscheidsrede Dorsman, L. J. (2023). *Universiteit in Crisis? De universiteit Utrecht 1986-2021* [Oratie] (p. 32). Universiteit Utrecht.

⁴⁰ Miedema, F. (2022). *Open Science: The Very Idea* (p. 7). Springer.

⁴¹ Van der Zwaan, B. (2020). The Transformative Power of the University. In L. E. Weber & B. van der Zwaan (Reds.), *The University at the Crossroads to a Sustainable Future* (p. 233). Association Glion Colloquium.

De speurtocht naar externe, waaronder private, financiering heeft de universiteit wereldwijd tot een uiterst competitieve omgeving gemaakt. Mede onder invloed van het in de jaren tachtig opgekomen neoliberalisme en het gedachtengoed van New Public Management, waarin getracht werd kwaliteit te sturen door het vooral in meetbare eenheden te vervatten, werden bepaalde ‘metrics’, zoals de Hirsch-index⁴², dominante maatstaven voor de toekenning van onderzoeksmiddelen.^{43,44,45} Dit alles heeft geleid tot een bepaalde publicatie- en beoordelingscultuur, die niet alleen de ruimte voor het bepalen van eigen onderzoeksa-genda’s beperkte, maar ook een academische apenrots creëerde; dege-nen met de meeste en de hoogste prijzen zaten bovenaan en werden ook gezien als de leiders wier voorbeeld moest worden gevolgd. Dat alles heeft ook binnen het onderzoeksdomein bijgedragen aan een gevoel van verlies van autonomie, verhoging van de werkdruk, maar soms ook aan gevoelens van onveiligheid. Als oorzaak wordt nadrukkelijk ook de lei-derschapscultuur aangewezen.^{46,47} In veel wetenschapsgebieden, maar in het bijzonder in het medische, technische en natuurwetenschappe-lijke domein, werd de voornaamste drijfveer voor wetenschappers om zo snel mogelijk een eigen onderzoeksgroep te kunnen starten en deze zo succesvol mogelijk te maken in termen van aantallen publicaties, financiële middelen, en mensen. Dat doet iets met de onderlinge ver-

⁴² Een discipline-afhankelijk indicator, die beoogt de wetenschappelijke impact van iemands publicaties te meten aan de hand van het aantal citaties van een artikel.

⁴³ Lorenz, C. (2014). Feiten Fiksen, Over Tellen, Meten en Zeker Weten. In A. Verbrugge & J. van Baardewijk (Reds.), *Waarom is de Universiteit op Aarde?* (pp. 77 e.v.). Boom.

⁴⁴ Zie ook Hoofdstuk 2.

⁴⁵ Dorsman, L. J. & Knegt, P. J. (2010). *Het Universitaire Bedrijf: Over Professionalise-ring van Onderzoek, Bestuur en Beheer* (p. 8). Verloren.

⁴⁶ Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW). (2022). *Rap-port Sociale Veiligheid in de Nederlandse Wetenschap*. knaw.nl/publicaties/sociale-veiligheid-de-nederlandse-wetenschap-van-papier-naar-praktijk-0, waarin de organisatiestructuur en de daarbinnen bestaande machtsverschillen als belangrijke veroorzakers van sociale onveiligheid worden gezien.

⁴⁷ Naezer, M., Van den Brink, M. C. L. & Benschop, Y. (2019). *Harassment in Dutch Academia: Exploring Manifestations, Facilitating Factors, Effects and Solutions*. Landelijk Netwerk van Vrouwelijke Hoogleraren. Geraadpleegd van: lvhn.nl